

Zenon Hubert Nowak

(1934-1999)

Zenon Hubert Nowak urodził się 20 lipca 1934 r. w Gdyni jako syn urzędnika portowego Michała i Marii Katarzyny z domu Funken¹. Nad Bałtykiem przyszedł historyk spędził dzieciństwo i lata młodzieńcze. W Gdyni ukończył szkołę podstawową, a w 1953 r. szkołę średnią. W czasach licealnych Zenon H. Nowak oprócz zainteresowań humanistycznych i filozoficznych aktywnie zajmował się również sportem, trenując ze znacznymi sukcesami boks. Po zdaniu egzaminu dojrzałości podjął studia historyczne ze specjalizacją archiwalną na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, w czasie których, oprócz zajęć na historii, uczęszczał na wykłady i seminaria z filozofii, prowadzone m.in. przez profesora Tadeusza Czeżowskiego. Zasadniczy wpływ na zainteresowania naukowe Zenona Nowaka wywarło spotkanie z profesorem Karolem Górskim, któremu popaździejnikowa „odwilż” ideologiczna umożliwiła powrót do pełnej aktywności dydaktycznej. Początkowo był on zresztą jedynym seminarzystą profesora, co po latach z dumą wspominał. Profesor Górski przyciągał młodego adepta nauk historycznych zarówno pomorzoznawczą tematyką badań, jak i szerokimi zainteresowaniami filozoficznymi i metodologicznymi. Na seminarium Zenon H. Nowak przygotował pracę magisterską pt. *Prusy Górne w Związku Pruskim*, która wpisywała się w badania Karola Górskiego nad problematyką życia stanowego w Prusach.

Po ukończeniu w 1957 r. studiów historycznych Zenon H. Nowak został zatrudniony jako asystent, a od 1960 r. jako starszy asystent w Katedrze Historii Powszechnej Starożytnej i Średniowiecznej, kierowanej przez Karola Górskiego. Z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika złączył całą swoją karierę zawodową. Po obronie w 1962 r. dysertacji pt. *Polityka Zygmunta Luksemburskiego w stosunku do krajów nadbałtyckich do roku 1411* na Wydziale Humanistycznym UMK został zatrudniony jako adiunkt w Instytucie Historii i Archiwistyki. W 1982 r. uzyskał stopień doktora habilitowanego na podstawie książki *Międzynarodowe procesy po-*

¹ Bibliografia prac Zenona H. Nowaka, opracowana przez Ireneusza Czarlińskiego, opublikowana została w poświęconej mu księdze pamiątkowej: Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesno nowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, red. A. Radziwiński, J. Tandecki, Toruń 1999. Na temat dorobku naukowego Z. H. Nowaka zob. Zenon Hubert Nowak (1934-1999), Toruń 2000 [Homines et historia] – ze szkicami U. Arnolda, M. Biskupa, R. Czai, A. Radziwińskiego, J. Tandeckiego; W. Sieradzan, Die wissenschaftliche Zusammenarbeit zwischen Professor Hartmut Boockmann und Professor Zenon Hubert Nowak, Bulletin der Polnischen Historischen Mission 2, 2004, s. 141-149, 297-306.

lubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowo-wschodniej Europie 1412-1424 (Toruń 1981), po czym otrzymał etat docenta, a w 1990 r. profesora nadzwyczajnego UMK. Od 1994 r. Zenon H. Nowak kierował II Zakładem Historii Średniowiecza, a w latach 1987-1990 pełnił funkcję dyrektora Instytutu Historii i Archiwistyki. Świadectwem jego znaczącej pozycji w międzynarodowej nauce historycznej była profesura gościnna na Uniwersytecie Heinricha Heinego w Düsseldorfie w semestrze zimowym 1994/1995 r. W 1996 r. otrzymał tytuł profesora, a dwa lata później objął stanowisko profesora zwyczajnego.

Postawę naukową Zenona Huberta Nowaka charakteryzowały przede wszystkim szerokie zainteresowania oraz niezwykła ciekawość badawcza, z której wynikało ciągle podejmowanie nowych wyzwań. Cechę tę można już dostrzec w początkowym etapie jego kariery naukowej. Wprawdzie od czasów seminarium magisterskiego w centrum zainteresowań badacza pozostawała historia zakonu krzyżackiego i jego państwa w Prusach, jednak już na etapie pisanie dysertacji, podejmując temat poświęcony zagadnieniom z zakresu historii powszechnej, znacznie wyszedł poza tematykę krzyżacką. Książka poświęcona *Polityce północnej Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411* (Toruń 1964), oparta na bardzo gruntownej kwerendzie źródłowej, została bardzo dobrze przyjęta przez krytykę naukową. Było to pierwsze wyczerpujące opracowanie polityki Zygmunta Luksemburskiego wobec unii polsko-litewskiej, zakonu krzyżackiego, Marchii Brandenburskiej oraz księstw pomorskich i meklemburskich. Dzięki doktoratowi Nowak znalazł się więc w nielicznym gronie polskich mediewistów prowadzących badania nad historią powszechną późnego średniowiecza. Jego dorobek na tym polu wiąże się zarówno z pracami nad polityką Luksemburczyka, jak i nad historią Skandynawii ze szczególnym uwzględnieniem czasów unii kalmarskiej.

W 1969 r. Zenon H. Nowak wyjechał na dziesięciomiesięczny staż naukowy na uniwersytecie w Kopenhadze, który dał mu nie tylko możliwość pogłębienia znajomości języka duńskiego, ale także stworzył warunki do podjęcia badań nad nową tematyką. W pewnym stopniu zainteresowanie problematyką skandynawską wynikało także z inspiracji Karola Górskiego, który namawiał swoich uczniów do zajmowania się dziejami krajów skandynawskich. Marian Biskup miał zająć się historią Szwecji, Janusz Małłek podjął badania nad historią Norwegii, a Zenon H. Nowak, podobnie jak i jego mistrz, włączył do swoich badań tematykę duńską. W centrum jego uwagi znalazły się kontakty dyplomatyczne między unią polsko-litewską a krajami skandynawskimi w okresie rządów królowej Małgorzaty i króla Eryka Pomorskiego. Pierwszym efektem tych badań stały się publikacje na temat przymierza Polski i Litwy z państwami unii kalmarskiej z 1419 r.² Zasluga

² Z. H. Nowak, Przymierze Polski i Litwy z państwami unii kalmarskiej w 1419 r., ZH 34, 1969, z. 3, s. 45-78; tenże, Dokument strony polsko-litewskiej przymierza z państwami unii kalmarskiej w 1419 r., ZH 36, 1971, z. 3, s. 65-73; tenże, Sprawa przyłączenia Pomorza Słupskiego do Polski w latach 1419-1425 (Projekt małżeństwa księcia słupskiego Bogusława IX z Jadwigą Jagiellonką), ZH 39, 1974, z. 3, s. 99-124.

Nowaka było nie tylko opublikowanie dokumentu strony polsko-litewskiej, ale także zwrócenie uwagi na różne cele polityczne, które z planami przymierza łączyli król Władysław Jagiełło i władca unii kalmarskiej Eryk Pomorski. Do lat dziewięćdziesiątych XX w. uczony publikował pojedyncze studia dotyczące różnych aspektów historii Danii, duńskiej świadomości narodowej, walki o Szlezwik, rozwoju reprezentacji stanowej, często ujmując tematykę skandynawską na tle porównawczym z historią Polski jagiellońskiej³.

W połowie lat siedemdziesiątych XX w. Zenon H. Nowak wrócił do tematyki związanej z Zygmuntem Luksemburskim, tym razem łącząc teoretyczne studia nad szczególnym narzędziem politycznym, jakim były procesy polubowne, z badaniem europejskiej polityki tego władcy po 1411 r. Najwięcej uwagi poświęcił roli króla rzymskiego w sporach Polski i Litwy z zakonem krzyżackim oraz staraniom Danii o odzyskanie Szlezwiku. Także na tym polu badawczym ujawniła się charakterystyczna cecha warsztatu naukowego Zenona Nowaka – niezwykle staranna kwerenda źródłowa, której efektem było zazwyczaj wprowadzanie do obiegu naukowego nieznanych źródeł. W przypadku procesów polubownych szczególną wagę miała publikacja instrumentów notarialnych zachowanych w foliantach z królewieckiego archiwum wielkich mistrzów, dotyczących wyroku wrocławskiego Zygmunta Luksemburskiego w procesie polsko-krzyżackim z 1420 r.⁴ Podsumowaniem ponad dwudziestoletnich badań nad Zygmuntem Luksemburskim była wspomniana rozprawa habilitacyjna *Międzynarodowe procesy polubowne jako narzędzie polityki Zygmunta Luksemburskiego w północnej i środkowowschodniej Europie 1412-1424*.

Kolejnym etapem badań nad tą tematyką miała stać się biografia Zygmunta Luksemburskiego. Za wstęp do realizacji tego projektu można uznać opublikowane w 1990 r. artykuły poświęcone planom imperialnym oraz obrazowi tego władcy w polskiej historiografii⁵. Rozległość zainteresowań badawczych, a przede wszystkim przedwczesna śmierć, stanęły jednak na przeszkodzie w spełnieniu tego niezwykle ambitnego, ale i pracochłonnego zamierzenia.

Po doktoracie, równoległe do badań nad historią polityczną Zenon H. Nowak podjął zupełnie nowatorskie prace nad życiem intelektualnym Prus w późnym

³ Tenże, Walka Danii o Szlezwik i Polski o Pomorze w pierwszej połowie XV w. Uwagi na płaszczyźnie porównawczej, AUNC Historia 9, 1973, s. 99-111; tenże, Kilka uwag o świadomości narodowej i państwowej w Danii w pierwszej połowie XV wieku, AUNC Historia 17, 1980, s. 93-107; tenże, Krew i Kalmar. Dwie unie późnego średniowiecza w północnej i wschodniej Europie, w: W kręgu stanowych i kulturalnych przeobrażeń Europy Północnej w XIV i XV w., red. Z. H. Nowak, Toruń 1988, s. 57-75; tenże, Udział chłopów w reprezentacji stanowej w Danii do XVII wieku, w: Samorządy i reprezentacje chłopskie w Europie Północnej u progu nowożytności (XV-XVIII w.), red. A. Czacharowski, Toruń 1990, s. 85-91; tenże, Królowe Małgorzata i Jadwiga – dwie unie północnej i środkowo-wschodniej Europy, ZH 62, 1997, z. 2-3, s. 7-15.

⁴ Tenże, Materiały źródłowe do sprawy wyroku wrocławskiego Zygmunta Luksemburskiego w procesie polsko-krzyżackim z 1420 roku, ZH 41, 1976, z. 3, s. 149-165.

⁵ Tenże, Die imperialen Vorstellungen Siegmunds von Luxemburg und der Deutsche Orden, w: Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter, red. Z. H. Nowak, Toruń 1990, s. 87-98; tenże, Obraz Zygmunta Luksemburskiego w polskiej historiografii. Funkcjonowanie stereotypu, AUNC Historia 24, 1990, s. 115-124.

średniowieczu i w czasach nowożytnych. Pierwszą publikacją poświęconą tej tematyce stał się artykuł z 1964 r. o studiach młodzieży pruskiej na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1526-1772, w którym autor przedstawił zarówno pochodzenie terytorialne, jak i strukturę społeczną i wyznaniową studentów⁶. Cztery lata później ukazał się artykuł o studentach z Prus Krzyżackich i Królewskich na uniwersytetach w Gryfii i Rostoku⁷. Do problematyki tej nawiązywał także artykuł poświęcony próbom założenia *studium generale* w Chełmnie⁸. Zenon H. Nowak podjął w nim polemikę z ustaleniami Brygidy Kürbis, twierdząc, że starań o fundację uniwersytetu w 1386 r. nie należy traktować jako wyrazu aspiracji środowiska mieszczańskiego, lecz władcy terytorialnego. Autor wysunął także nową hipotezę na temat pochodzenia Konrada Bitschina.

Zgodnie z początkowymi planami efektem badań prowadzonych nad kształceniem młodzieży z Prus i szkolnictwem w państwie zakonnym miała być habilitacja poświęcona życiu intelektualnemu Prus Krzyżackich i Królewskich. Z różnych względów praca ta niestety nie powstała. Na uwagę zasługuje jednak popularno-naukowa publikacja wydana w „Bibliotece Kopernikańskiej” poświęcona kulturze umysłowej Prus Królewskich w drugiej połowie XV i na początku XVI w.⁹ Autor dokonał w niej wartościowej syntezy życia intelektualnego: szkolnictwa i oświaty oraz środowisk naukowych, tego regionu w czasach Mikołaja Kopernika, uwzględniając także szeroki kontekst europejski. Taki sposób pisanie o historii regionalnej można uznać za kolejną cechę warsztatu naukowego Zenona H. Nowaka, który – mimo że jego pisarstwo silnie nawiązywało do historii Prus – nie uważał się za regionalistę. Wręcz przeciwnie, zawsze podkreślał, że dogłębna analiza zjawisk na poziomie lokalnym czy regionalnym jest formą uprawiania historii powszechnej pod warunkiem rozpatrywania ich w kategoriach uniwersalnych, niezbędnych dla właściwego zrozumienia historii. Najlepszym przykładem takiej postawy badawczej są prace poświęcone szkolnictwu w Toruniu i Chełmnie. Autor wskazał między innymi na rolę Konrada Gesellena, profesora uniwersytetu w Gryfii i rektora toruńskiej szkoły parafialnej, w tworzeniu klimatu intelektualnego w środowisku mieszczańskim¹⁰. Z kolei w pracy o szkole Braci Wspólnego Życia w Chełmnie nawiązał do problemu recepcji przez mieszczaństwo pruskie w późnym średniowieczu ruchu *devotio moderna* i niderlandzkich wzorców organizacji szkolnictwa¹¹. Przez pryzmat wydarzenia z zakresu historii lokalnej – założenie w 1472 r. nowej szkoły w Chełmnie – został przedstawiony wielki ruch religijny

⁶ Tenże, Młodzież Prus Królewskich i Księżęcych na Uniwersytecie Krakowskim w latach 1526-1772, ZH 29, 1964, z. 2, s. 35-69.

⁷ Tenże, Związki Prus z uniwersytetami w Roztoce i Gryfii w XV i początkach XVI w., ZH 33, 1968, z. 4, s. 7-41.

⁸ Tenże, Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i XV w., ZH 31, 1966, t. 31, z. 4, s. 7-36.

⁹ Tenże, Kultura umysłowa Prus Królewskich w czasach Mikołaja Kopernika, Toruń 1972.

¹⁰ Tenże, Czy Mikołaj Kopernik był uczniem szkoły toruńskiej i chełmińskiej?, ZH 38, 1973, z. 3, s. 9-33.

¹¹ Tenże, Bracia Wspólnego Życia i ich szkoła w Chełmnie 1473-1536, ZH 52, 1987, z. 4, s. 53-77.

i intelektualny późnośredniowiecznej Europy. Do historii szkolnictwa i życia intelektualnego Zenon Hubert Nowak wracał jeszcze w następnych latach, podejmując coraz to nowe wątki tej rozległej problematyki. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych szczególnie interesował się społeczną pozycją intelektualistów oraz książką rękopiśmienną¹².

Trzecim obszarem badawczym, na którym Zenon H. Nowak swobodnie się poruszał od początku swojej aktywności naukowej, były dzieje zakonu krzyżackiego i jego państwa w Prusach. Oceniając dorobek uczonego w tej dziedzinie, należy zwrócić przede wszystkim uwagę na liczne edycje drobnych źródeł dotyczących zarówno problemów o zasadniczym znaczeniu dla państwa zakonnego, np. list wielkiego mistrza Ulryka von Jungingen wypowiadający wojnę królowi Władysławowi Jagielle, jak też społecznych i gospodarczych aspektów funkcjonowania władztwa terytorialnego zakonu krzyżackiego¹³. Publikacje źródłowe były najczęściej wynikiem kwerend prowadzonych w dawnym archiwum wielkich mistrzów przechowywanym po 1945 r. w Getyndze, a od lat siedemdziesiątych XX w. w Tajnym Archiwum Państwowym (*Geheimes Staatsarchiv*) w Berlinie (Dahlem). Badania Zenona H. Nowaka nad historią zakonu krzyżackiego – poza problemami związanymi z omówionymi już wyżej zagadnieniami stosunków międzynarodowych i życia intelektualnego – dotyczyły bardzo różnych kwestii, najczęściej słabo rozpoznanych w nauce historycznej, jak chociażby funkcji gospodarczych przedzamczy, życia codziennego w konwentach zakonnych czy polityki Zakonu wobec Hanzy¹⁴. Odrębną grupę prac Zenona Huberta Nowaka w zakresie historii państwa zakonnego tworzą studia nad miastami pruskimi. Pierwszym owocem tych zainteresowań był udział w syntezie historii Chełmna, na większą skalę ten kierunek badań w biografii naukowej profesora pojawia się w latach dziewięćdziesiątych¹⁵.

¹² Tenże, O sposobach werbowania intelektualistów do zakonu krzyżackiego w Prusach w pierwszej połowie XV wieku, ZH 45, 1980, z. 2, s. 101-106; tenże, Die Rolle der Gelehrten in der Gesellschaft des Ordenslande Preussen, w: Gelehrte im Reich. Zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts, red. R. Ch. Schwinges, Berlin 1996, s. 211-223; tenże, Nieznane źródła do dziejów książek rękopiśmiennych w zakonie krzyżackim w Prusach z pierwszej połowy XV wieku, ZH 64, 1999, z. 2, s. 119-129.

¹³ Tenże, Akt rozpoczynający „Wielką wojnę”. List wypowiedni w. mistrza Ulryka von Jungingen z 6 sierpnia 1409 roku, KMW 1976, z. 1, s. 79-85; tenże, Zezwolenia wielkich mistrzów na wywóz zboża z Prus 1421-1422, ZH 44, 1979, z. 4, s. 125-134; tenże, Sprawa zaopatrzenia „emerytalnego” w zakonie krzyżackim w pierwszej połowie XV w., w: Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach, red. tenże, Toruń 1995, s. 85-101.

¹⁴ Tenże, Die Rolle der Konvente des Deutschen Ordens im sozialen, religiösen und kulturellen Leben Preussens, w: Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur, red. tenże, Toruń 1985, s. 23-35; tenże, Die Vöburg als Wirtschaftszentrum des Deutschen Ordens in Preussen. Eine Fragestellung, w: Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens im Mittelalter, red. U. Arnold, Marburg 1989, s. 148-162; tenże, Rechtliche und politische Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden und der Hanse, w: Die preussischen Hansestädte und ihre Stellung im Nord- und Ostseeraum des Mittelalters, red. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1998, s. 15-24.

¹⁵ Zob. rozdziały „Dzieje Chełmna do końca XVIII w.” oraz „Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej” w: Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny, red. M. Biskup, Warszawa – Toruń 1987, s. 63-146; Z. H. Nowak, Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnis zu den

W dorobku naukowym Zenona H. Nowaka znaczącą pozycję stanowią edycje źródeł. Tę formę działalności naukowej uprawiał już jako młody badacz, publikując aneksy źródłowe do dysertacji i artykułu o założeniu uniwersytetu w Chełmnie, a w ciągu jego kariery naukowej zainteresowanie edytorstwem wzrastało. Chętnie przytaczał słowa Franciszka Bujaka: „Udział w pracy wydawniczej powinien być traktowany jako elementarny obowiązek naukowy historyka, jakim jest powszechna służba wojskowa obywateli. W zasadzie każdy historyk winien przyczynić się do powiększenia zasobu źródeł drukowanych”¹⁶. Z tego obowiązku uczony wywiązywał się znakomicie. Do pracy edytorskiej namawiał także swoich kolegów i współpracowników. Między innymi z jego inicjatywy amerykański historyk Markian Pelech wydał niezwykle wartościowe źródło: *Nową księgę rachunkową Starego Miasta Elbląga 1404-1414* (cz. 1-2, Warszawa 1987-1988). Dorobek edytorski Zenona H. Nowaka można podzielić na dwie grupy. Jedną tworzą drobne prace. Wspomniano już wyżej o edycjach tekstów źródłowych związanych z badaniami nad Zygmuntem Luksemburskim i stosunkami duńsko-polskimi. Szczególnie chętnie profesor sięgał do zbioru listów zakonu krzyżackiego (*Ordensbriefarchiv*), z zasobów którego od początku lat siedemdziesiątych aż do końca swojej pracy publikował szczególnie interesujące go źródła. Druga grupa to większe przedsięwzięcia edytorskie: księgi miejskie Chełmna oraz folianty zasobu Tajnego Archiwum Państwowego, podejmowane od schyłku lat osiemdziesiątych i realizowane wspólnie z Januszem Tandeckim¹⁷. Jeszcze w latach siedemdziesiątych ogłosił postulat wydania drukiem znajdujących się w polskich archiwach ksiąg chełmińskich. Ostatnie jego większe przedsięwzięcia edytorskie wynikały z zainteresowań życiem codziennym¹⁸.

Wspominając osiągnięcia Zenona H. Nowaka na polu mediewistyki, nie sposób pominąć zasług w zakresie organizacji badań i współpracy międzynarodowej. Szczególnie znaczący wkład organizacyjny wniósł w rozwój badań nad zakonem krzyżackim. Przełomowe znaczenie dla tej sfery aktywności naukowej miał jego udział w zorganizowanej w Toruniu w 1974 r. konferencji poświęconej roli zakonu krzyżackiego w podręcznikach szkolnych w Polsce i Republice Federalnej Niemiec, kiedy poznał Udo Arnolda. Zapoczątkowana wówczas współpraca, do której

Altstädten, Ende der Eigenständigkeit, w: *Stadt und Orden. Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, red. U. Arnold, Marburg 1993, s. 129-142; Z. H. Nowak, W okresie kryzysu państwa krzyżackiego (1411-1454), w: *Historia Torunia*, t. 1: W czasach średniowiecza (do roku 1454), red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 249-304.

¹⁶ Zenon Hubert Nowak (1934-1999), s. 65. Por. przyp. 1.

¹⁷ Księga ławnicza sądu przedmiejskiego Chełmna 1480-1559 (1567), wyd. Z. H. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1990; Księga czynszów fary chełmińskiej (1435-1496), wyd. ciż, Toruń 1994; Księga rachunkowa urzędów rybackich komturstw malborskiego i dzierzgońskiego 1440-1445, wyd. ciż, Toruń 1997.

¹⁸ Z. H. Nowak, Przydatność badawcza ksiąg miejskich Chełmna z XIV i XV w., *AUNC Historia* 8, 1973, s. 73-84; tenże, J. Tandecki, Przyczynek do życia codziennego zakonu krzyżackim. Wykaz rachunków komturstwa dzierzgońskiego z 1429 roku, *ZH* 65, 2000, z. 3/4, s. 157-171.

wkrótce przyłączył się także Hartmut Boockmann, zaowocowała wzajemnymi zaproszeniami do wygłaszania wykładów i wspólnym udziałem w konferencjach. Należy tu przede wszystkim wspomnieć o zaproszeniu grupy polskich mediewistów na dwie konferencje poświęcone zakonom rycerskim zorganizowane w latach 1977-1978 przez *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte* na wyspie Reichenau. Zenon Hubert Nowak uczestniczył w tworzeniu trwałych ram organizacyjnych dla badań nad zakonem krzyżackim. W 1981 r. zorganizował międzynarodową konferencję na temat *Rola zakonów rycerskich w chrystianizacji i kolonizacji strefy bałtyckiej*, która zapoczątkowała cykl: *Ordines militares – Colloquia Torunensia Historica*. W jego ramach do 1999 r. odbyło się dziesięć konferencji, które stały się jednym z najważniejszych w Europie forum badaczy zajmujących się zakonami rycerskimi. Profesor czuwał nie tylko nad programem i organizacją tych spotkań, ale także nad regularną publikacją materiałów konferencyjnych. Drugim instytucjonalnym forum badań nad zakonem krzyżackim stała się *Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens*. W jej powołaniu w 1985 r. i pracach Zenon Hubert Nowak aktywnie uczestniczył jako jeden z założycieli, a następnie jako członek zarządu i referent na organizowanych przez komisję konferencjach. Gdy w latach dziewięćdziesiątych pojawiły się nowe formy finansowania badań naukowych, stworzył wokół siebie grupę młodszych współpracowników, z którymi zrealizował dwa projekty badawcze przygotowujące nową syntezę dziejów zakonu krzyżackiego i jego państwa nad Bałtykiem.

Zaangażowanie Zenona H. Nowaka w organizację współpracy międzynarodowej nie ograniczało się tylko do historii zakonu krzyżackiego. Zabiegał także o utrzymanie przez środowisko toruńskie kontaktów z mediewistyką europejską, głównie niemiecką. W końcu lat osiemdziesiątych dzięki jego pośrednictwu ośrodek toruński nawiązał współpracę z Instytutem Maksa Plancka (*Max Planck Institut für Geschichte*) w Getyndze. Wielka erudycja, czytanie w najnowszej literaturze mediewistycznej oraz doświadczenie badawcze sprawiały, że uczony zawsze miał mnóstwo pomysłów na nowe projekty i przedsięwzięcia naukowe, do których realizacji starał się wciągać młodszych kolegów. W latach dziewięćdziesiątych wystąpił z inicjatywą organizowania w Toruniu międzynarodowych konferencji poświęconych historii Hanzy. W ostatnich latach przed śmiercią często w dyskusjach podnosił konieczność podjęcia nowoczesnych badań nad formami życia społecznego i życiem codziennym. Zainteresowania te stały się inspiracją do zorganizowania konferencji poświęconej kobiecie i rodzinie w średniowiecznym mieście¹⁹. Ostatnim projektem, w którego tworzeniu uczestniczył Zenon H. Nowak, był cykl konferencji na temat edytorstwa źródeł historycznych. Gdy w połowie października 1999 r. brał udział w zorganizowanej przez Janusza Tandec-

¹⁹ Zob. tom z materiałami z konferencji: *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. Z. H. Nowak, A. Radziwiński, Toruń 1998.

kiego i Matthiasa Thumsera konferencji w Berlinie inaugurującej to przedsięwzięcie, nikt nie przypuszczał, że po raz ostatni występuje jako referent.

Profesor odszedł nagle, w pełni sił twórczych i do końca aktywny zawodowo. W piątek 2 grudnia 1999 r. zasnął w Bibliotece Głównej UMK. Przewieziony do szpitala, zmarł następnego dnia.

Roman Czaja